

Oblikovanje »svetačkog pejzaža« istočnojadranske obale u stoljećima ranoga kršćanstva

Pojava i širenje kršćanstva u rimskoj Dalmaciji dio je općega povijesnog hoda nove vjere koja ovdje, po tradiciji, seže u apostolska vremena.¹ Nakon Milanskog edikta kristijanizacija je proces dvojake pojavnosti – duhovne, u svojoj prvotnoj biti nematerijalne prirode,² i fizičke ostvarene gradnjom sakralnih građevina koja tom procesu daje materijalni okvir, odnosno arhitektonski oblik. Gradnja prvih monumentalnih kršćanskih bazilika započinje sredinom 4. stoljeća u primorskim gradovima i na njihovim grobljima izvan gradskih zidina.³ Raširenost procesa kristijanizacije, koji traje nekoliko stotina godina, krećući se iz gradskih središta prema manjim naseljima i periferiji, usporediva s grananjem kapilarnog sustava, svoj vrhunac i dovršetak doseže u 6. stoljeću, o čemu svjedoči velik broj crkvenih građevina podignutih izvan velikih gradskih središta, koje čine gustu mrežu dijeceza i župa. Crkve su podizane na odabranim točkama u krajoliku, na uzvišenjima, na križanjima cesta i poljskih putova, često slijedeći raster antičke agrimetacije (centurijacije), dok su crkve uz obalu i na otocima izgrađene u zaštićenim uvalama i to na mjestima gdje od rane antike postoje gospodarski ili ladanjski objekti, ili pak njihovi napušteni ostatci. Ranog su postanka i mnogobrojne pustinjačke i cenobitske zajednice predbenediktinskog monaštva po dalmatinskim otocima.⁴

Budući da se širenje vjerovjesništva provodi pod okriljem države, a od 5. stoljeća crkvena i politička vlast su gotovo izjednačene, upravo je postavljanjem sakralnih objekata vizualizirana organizacija i zaposjedanje prostora kršćanske vjere. Pojava koja upravo naglašava neodvojivost političkog ovladavanja prostorom i ciljanog postavljanja religijskih objekata u taj prostor po dosljednom konceptu uočava se u 6. stoljeću nakon bizantsko-ostrogotskog rata kad je pobjeda države bila i pobjeda kršćanske vjere nad poganstvom.⁵ Bizantu je posebno važna kontrola morskog prostora jer u vrijeme kad kopneni putovi zamiru, Jadran je najsigurniji i najbrži prometni pravac od vitalnog značenja za ovaj dio Mediterana i Europe.⁶ Tada se formira sustav fortifikacijskih objekata na istaknutim točkama krajobraza obalnoga i otočnoga dijela istočnog Jadrana radi nadzora plovidbe,⁷ praćen gradnjom sakralnih građevina.⁸

Naslovnici (titulari) i kultovi

Posebno važan aspekt procesa kristijanizacije jest imenovanje sakralnih objekata, odnosno ulazak imena i kultova (!)

svetaca u fizički prostor.⁹ Ta su imena nematerijalni nositelji kršćanske simbolike koji su, prešavši granicu omeđenu zidovima same građevine, ostavili traga i u krajoliku postavši sastavnim dijelom sveukupne toponimije (hagiomorfni toponimi).¹⁰

Iako često nije lako proniknuti u motive, kultne, liturgijske i povijesne okolnosti koje su usmjeravale odabir naslovnika i posvetu crkve, važno je naglasiti da on nikada nije slučaj. ¹¹ Zahvaljujući naporima velikog broja znanstvenika od kraja 17. stoljeća do danas, mnoga pitanja ranokršćanske hagiografije su rasvijetljena, a neka nova postavljena trasirajući put budućim interdisciplinarnim istraživanjima.¹²

Poseban problem u utvrđivanju potpune hagiografske slike istočnojadranske obale u kasnoj antici predstavlja činjenica da je velik broj izvornih naslovnika ranokršćanskih crkvi izgubljen, a sigurni, epigrafički posvjedočeni kultovi su, nažalost, rijetki. Unatoč tome, na osnovi sačuvanih podataka, povijesno-hagiografskih, arheoloških i toponomastičkih istraživanja¹³ moguće je prepoznati kretanje relikvija te posredno i kultne utjecaje različitih krajeva međusobno čvrsto povezane kršćanske ekumene: istoka – Male Azije, Sirije, Palestine, Bizanta (osobito u 6. stoljeću), zapada – Rim, Milano, Akvileja, središta sjeverne Afrike, i dr., ali i razotkriti kronološke slojeve i preslojavanja (riječ je o razdoblju koje na ovom prostoru traje dulje od tri stotine godina). Naslovnici tipični za epohu, uz ostale relevantne podatke, snažna su indicija za prepoznavanje ranokršćanskog horizonta, a katkad i za precizniju dataciju neke građevine.

Općenito, naslovnike ranokršćanskih crkvi razvrstavamo u:

1. opće, odnosno zajedničke – Krist, Marija, apostoli Petar i Andrija, sv. Ivan Krstitelj, prvomučenici Stjepan i Lovro (pri čemu valja naglasiti da je Krist Spasitelj ishodišna posveta svake kršćanske crkve),¹⁴ koji čine najbrojniju skupinu naslovnika ranokršćanskih crkvi istočnojadranskog područja;
2. svece više ili manje udaljenih krajeva, ali uglavnom jasnog podrijetla (sjeverna Afrika – Ciprijan, Menas; istočni sveci – Kuzma i Damjan, Eufemija, Teodor, Barbara, Tekla, Helena, Isidor; zapadni – Apolinar, Kvirin, Hermagora, Cecilija, Lucija itd.);
3. skupinu lokalnih mučenika – Domnio, Anastazije, Felix, Maurus, Maksim, Septimije itd.

Bez obzira kojoj od (okvirnih) skupina pripadali, svete osobe, njihovi životi i mučeništva te iz njih proizašli kultovi nose

bitno obilježje univerzalnosti i pripadnosti ranoj kršćanskoj vjeri. No postoji i takav odnos naslovnika i crkvene građevine koji pokazuje da je funkcija pa i lokacija građevine u tijesnoj vezi s ikonografijom pojedinog zaštitnika, odnosno područja zaštite za koja je taj svetac štovan. To je najočitije u imenovanju crkvi s krstionicom koje su, u najvećem broju, posvećene Ivanu Krstitelju.

Ovdje bih skrenula pozornost da je takvu vezu moguće prepoznati i u naslovnici kasnoantičkih objekata nastalih na trasama plovnih putova uz istočnojadransku obalu.¹⁵ Pri tome se uočava nekoliko bitnih sastavnica ove pojave. Naime, riječ je o tri skupine građevina i njihovim naslovnici:

1. ranokršćanske crkve izgrađene izvan većih naselja, u zaštićenim uvalama koje se od najdavnije prošlosti koriste kao ustaljene postaje, sidrišta i zimovališta brodova;
2. sakralni objekti funkcionalno povezani s kasnoantičkim utverdama (kojih su dio bez obzira nalaze li se unutar perimetra same utvrde, ili su podignuti u neposrednoj blizini) – tragovi upućuju na dvadesetak više ili manje sačuvanih ranokršćanskih crkvi, od približno pedesetak utvrđenja¹⁶ koji čine sustav nadzora jadranskoga morskog limesa u vrijeme vladanja cara Justinijana;
3. fortifikacijski objekti za koje nema materijalnih naznaka postojanja crkvenog objekta, ali nose posvetu kršćanskog titulara.¹⁷

Uz napomenu da imena titulara nisu u svim slučajevima sačuvana, ili nisu posve pouzdana, vidljivo je da su naslovnici prve skupine građevina najčešće iz reda najistaknutijih univerzalnih svetaca epohe (Marija, Petar, Ivan, Stjepan), ali su zastupljeni i oni raznovrsnih kulturnih strujanja koja je sasvim logično očekivati s obzirom na (upravo morske!) pravce njihova širenja iz ostalih dijelova kršćanskog svijeta.

Međutim, naslovnici drugih dviju skupina objekata, kako crkvenih, tako i fortifikacijskih, izdvajaju se iz opće slike pokazujući da se posebnost smještaja i službe same građevine odrazila i na izbor njihova titulara. I ovdje je najvećim brojem zastupljena sv. Marija, zatim sv. Ivan, a ostali naslovnici, od kojih se neke posvete višestruko ponavljaju, pripadaju krugu takozvanih vojničkih svetaca; to su u prvom redu sv. Mihovil, zatim Sv. Kuzma i Damjan, sv. Teodor, sv. Sergij i Bakh. Ovoj se skupini svetaca – koji su izabrani zbog svojih vojnih konotacija, značajnim brojem posveta priključuje i sv. Andrija, općenito štovan kao zaštitnik ribara i pomoraca, ali i jedini apostol čije relikvije baštini upravo glavni grad bizantske države.

Arhitektura

Iako su struktura i forma kršćanske crkve (u smislu građevine) vođene liturgijskim odrednicama, a standardizacija arhitekture uobičajena pojava rimske civilizacije,¹⁸ raznovrsnost repertoara arhitektonskih oblika u kasnijem razvoju svjedoči o brojnim doticajima i utjecajima pojedinih kulturnih središta u velikoj kršćanskoj ekumeni mediteranskog prostora, ali pokazuje i postojanje lokalnih inačica,¹⁹ oblikovnih sloboda²⁰ te zanatske i estetske tradicije domaćih graditelja. Kad je riječ o crkvama podignutima u blizini ili unutar utvrda,

gotovo da bi se mogao prepoznati tipološki obrazac male jednobrodne građevine s prostranom polukružnom apsidom, lezenama duž vanjskog lica crkvenog zida, gljivasto oblikovanih prozora, ali bez osobitih obilježja kojima bi se izdvajala od sličnih jednostavnih crkvi izgrađenih na drugome mjestu.

Zaključak

1. Jednom uspostavljeni kult traje kroz stoljeća, a ako je riječ i o kontinuitetu objekta, onda je sakralni kontinuitet zajamčen (premda može kasnijom, novom posvetom biti potisnut u drugi plan, mijenjati načine i vidove štovanja, mijenjati oblik i stilski izraz arhitekture). Unatoč znatnim gubitcima i nepoznanicama on se danas prepoznaje u toliko velikom broju da se čini nepotrebnim izdvajati pojedinačne primjere. U razdoblju ranoga kršćanstva nastaje prvi »svetački pejzaž« istočnojadranske obale.

2. Odabir naslovnika, odnosno ustoličenje kulta, na nekom prostoru kombinacija je državne, liturgijske i lokalne situacije, kolanja i posjedovanja relikvija, ali i funkcije građevine.

3. Nekolicina titulara koji se svojom brojnošću izdvajaju, jer su naslovnici crkava osobitih mikrotopografskih obilježja – riječ je o crkvama na plovnom putu u užem smislu – uz utvrde, na obali, u lukama, predstavljaju zanimljivu pojavu unutar ranokršćanske hagiografije koju bismo mogli objasniti kao ranu manifestaciju povezivanja funkcije i položaja crkve u prostoru i područja svetačke zaštite. Pojava je zanimljiva utoliko što se javlja u vrijeme općeg univerzalizma kršćanske vjere i nekoliko stoljeća prethodi onome što će od srednjeg vijeka postati raširena pojava: štovanje svetaca »specijaliziranih« za područje zaštite od pogibelji na moru. Tako se, uz ove kultove započete u ranokršćansko doba – sv. Marije, sv. Andrije, sv. Mihovila, sv. Petra, sv. Kuzme i Damjana, javljaju maritimni elementi zaštite kod sv. Jurja, sv. Nikole, sv. Luke, zatim sv. Marka, sv. Ante Padovanskog i još čitavog niza svetaca.

Bilješke

1 Iako su literarni izvori oskudni i ne sasvim jasni, prve vijesti o širenju Evanđelja ovim krajevima vezuju se uz djelovanje apostola Pavla i njegovih učenika: Poslanica Rimljanima (XV, 19), Druga poslanica Timoteju (IV, 10). BRANIMIR GABRIČEVIĆ, *Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena*, u: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987., 278–314. Arheološke potvrde postojanja kršćanskih zajednica u Dalmaciji potječu iz 3. stoljeća što je u skladu s općom situacijom i u drugim krajevima antičkog svijeta. ANDRE GRABAR, *Le premier art chrétien* (200–395), Pariz, 1966., 3 i d.

2 U prvih nekoliko stoljeća kršćanske su zajednice po svojoj prirodi najbliže pojmu Crkve kako ga je tumačio crkveni pisac Klement Aleksandrijski (kraj 2. i početak 3. stoljeća) koji pod tim pojmom podrazumijeva zajednicu odabranih, a ne mjesto okupljanja. Može se reći da je nepostojanje crkvene arhitekture djelomice i posljedica

svjetonazorskog stava tadašnjih kršćana nesklonih materijalističkim oznakama Crkve, a djelomice rezultat položaja ove religije u rimskoj državi u tom razdoblju, te povremenih zabrana, progona i državne represije. PAUL CORBY FINNEY, *The Invisible God. The Earliest Christians on Art*, New York–Oxford, 1994., 99 i d.

3

RICHARD KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, (dopunjeno i izmijenjeno izdanje), Harmondsworth, 1975.; NENAD CAMBI, *Antika*, Zagreb, 2002., 208.

4

IVAN OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, I, Opći kulturno-povijesni osvrt, Split, 1963., 32–34, 71–79; EYNAR DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951., 61 i d.; NENAD CAMBI, *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali*, u: *Materijali*, Zadar, 1976., 265 i d.; JOSIP BRATULIĆ, *Sveti Jeronim, Izabrane poslanice*, Split, 1990.

5

Goti su pripadali arijanskoj crkvi pa je pobjeda Bizanta bila i pobjeda pravovjerne dogme nad arijanskom shizmom. IVO GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992., 30.

6

Prokopije piše o tome da se do Rima Jadranom, uz povoljan vjetar, stigne za 5 dana, a obilaznim, kopnenim putem za 40 dana! PROCOPIUS OF CASAREA, *The Gothic war (Bellum Gothicum)*, London, 1968. – 1978. (I–IV), IV, 18, 4; IVO GOLDSTEIN (bilj. 5), 23.

7

Kao dio procesa *kastracije* nastaje niz utvrđenja na obali i otocima. Neke od utvrda, kula i kaštela obnovljene su pretpovijesne straže, no većina objekata izgrađena je u 6. stoljeću. One variraju veličinom i oblikom. Nadalje, s obzirom na položaj i funkciju moguće je razlikovati promatračnice koje kontroliraju plovidbu, utvrde kojima je zadaća obrana luke (naselja i zaklona za brodove) te refugije za okolno stanovništvo. IVO PETRICIOLI, »Toreta« na otoku Kornatu, u: *Adriatica Praehistorica et Antiqua* (Novakov zbornik), 717–725; MATE SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976., 235 i d.; ŽELJKO RAPANIĆ, *La costa orientale dell'Adriatico nell'Alto Medioevo. Considerazioni storico-artistiche*, u: *Settimane Spoleto*, 30 (1982.), 1983., 838; ZLATKO GUNJAČA, *Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima*, u: *Materijali*, 22 (1986.), 124–136; ZDENKO BRUSIĆ, *Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku*, u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, Izdanja HAD-a, 13 (1989.), 111–119; ANĐELKO BARDURINA, *Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16 (1992.), 7–9; IVO GOLDSTEIN (bilj. 5), 30–58 i d.; MATE SUIĆ, *Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Petriciolijev zbornik, I, 35 (1995.), 133–145 (s katalogom znanstvenih i stručnih radova u kronološkom slijedu, 141, bilj. 27); ŽELJKO TOMIČIĆ, *Le traccie della riconquista Giustiniana sulla costa dell'Adriatico orientale*, u: *Justinijanovo doba u Europi, na Sredozemlju, u Hrvatskoj*, Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split–Poreč (25. IX. – 1. X. 1994.), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, suppl. vol. 87–89, 1998., 1075–1090; isti, *Utvrde Justinijanove epohe – prinos proučavanju pejzažne arheologije u Hrvatskoj*, u: *Histria Antiqua*, 1 (1995.), 97–100; MITHAD KOZLIČIĆ, *The Defensive System of Adriatic Navigation*, u: *Histria Antiqua*, 6 (2000.), 49–123.

8

ZDENKO BRUSIĆ, *Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana*, u: *Diadora*, 15 (1993.), 223–236; MARIN ZANINOVIĆ, *Ranokršćanske crkve kao postaje plovnog puta duž istočnog Jadrana*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 86 (1993.), 125–146.

9

Posveta crkvi i odabir naslovnika jedan je od vidova očitovanja religioznog štovanja svetih osoba i pojmova. BRANKA MIGOTTI, *Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji*, u: *Arheološki radovi i rasprave*, 12 (1996.), 190.

10

Često je toponim jedna od indicija postojanja crkve, a uz arheološke ostatke moguće je preciznije odrediti i vremenski kontekst.

11

HIPPOLYTE DELEHAYE, *Loca sanctorum*, u: *Analecta Bollandiana*, 48 (1930.), 33; PETER BROWN, *The Cult of the Saints*, Chicago, 1981., 98 i d.; BRANKA MIGOTTI, *Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije*, u: *Arheološki radovi i rasprave*, 11 (1988.), 136, 145.

12

Izbor lit. u: PASCAL CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae*, t. 2, Rim–Split, 1995., 36, bilj. 2; BRANKA MIGOTTI (bilj. 11), 133–159; ista (bilj. 9), 189–247.

13

PETAR SKOK, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, I–II, Zagreb, 1950.; VALENTIN PUTANEC, *Refleksi starodalmatoromanskog pridjeva sanctus u onomastici obalne Hrvatske*, u: *Slovo*, 13 (1963.), 137–176; PETAR ŠIMUNOVIĆ, *Istočnojadranska toponimija*, Split, 1986.; BRANKA MIGOTTI (bilj. 11), 133–159.

14

AURELIJE AUGUSTIN, *O državi Božjoj* (prev. Tomislav Ladan), Zagreb, 1982., 611.

15

Jadransko more kao stvarni prostor (čak i teritorij, kako ga shvaća Bizant), kojim se od prapovijesti odvija plovidba po ustaljenim rutama i pravcima, postaje i prostor obilježen religijskim uskličnicima još u pretkršćanska vremena, a nema nikakve sumnje da su morskim putem stizali kršćanski kultovi i relikvije, putnici i hodočasnici.

16

ŽELJKO TOMIČIĆ (bilj. 7, 1995.), 97.

17

Navodim samo one primjere kasnoantičkih utvrđenja uz koje nije nađeno materijalnih tragova koji bi potvrdili postojanje ranokršćanske crkve, a kojima se naslovnik (tipičan, indikativan za epohu) sačuvao do danas: Mrkan – sv. Mihovil, utvrda na otočiću Svetac – sv. Andrija, Palagruža – sv. Mihovil, Šibenik (?) – sv. Mihovil, Preko – sv. Mihovil; IGOR FISKOVIĆ, *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5 (1980.), 246; BRANKO KIRIGIN, ANTE MILOŠEVIĆ, *Otok Svetac*, u: *Arheo*, 2 (1981.), 45–51; BRANKO KIRIGIN, TEA KATUNARIĆ, *Palagruža – crkva Sv. Mihovila, Izvještaj sa zaštitnih iskopavanja 1996.*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 94 (2002.), 297–324; ZLATKO GUNJAČA, *O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice*, u: *Šibenik – spomen zbornik o 900. obljetnici*, Šibenik, 1976., 46 i 54; JOŠKO ČUZELA, *Šibenski fortifikacijski sustav*, Šibenik, 2005., 41, 42; ANTE UGLEŠIĆ,

Problemi odnosa prema prostoru I.

Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije, Drniš–Zadar, 2006., 34; NIKOLA JAKŠIĆ, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28 (1989.), 101; PAVUŠA VEŽIĆ, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 12 (1986.), 174.

18

NENAD CAMBI (bilj. 3), 223.

19

NENAD CAMBI (bilj. 3), 253.

20

IGOR FISKOVIĆ (bilj. 17), 216.